

स्त्रीवाद : साहित्य प्रवाह चे स्वरूप

प्रा. डॉ. पराग मुरलीधर सपाटे

स्व. संजय चहादे कला व प्रमोद चहादे

वाणिज्य महाविद्यालय कन्हान,

ता. पारिशवणी, जि. नागपूर

मो. 9970102246

Email Id - paragsapate@gmail.com

“साहित्य आणि समाज यांचा एक अन्योन्य संबंध अतिशय निकटचा आहे. कोणत्याही प्रकारच्या साहित्य कृतीवर त्या त्या कालखंडातील समाज व संस्कृतीची छाप स्पष्टपणे घडलेले असते. त्याचप्रमाणे एखाद्या प्रकारचा वाद ईझम तयार होण्यासाठीही त्या वादाच्या निर्मितीला परिपोषक अशी सामाजिक बैठक तयार होत आलेली असते. कोणताही वाद हा सुरुवातीच्या काळात बंडखोर असतो. पण त्याची पाळेमुळे समाजाच्या तथाकथित वैचारिक स्थैर्यावर हल्ला करून नवीन विचारसरणी रूजवण्याइतकी अस्सल असतील तर तो समाज बदलविण्यासाठी दिशा चौकटीत करता येत नाही कारण समाजात वारंवार घडू लागलेल्या स्त्रियांच्या स्त्रीवादी साहित्य ही नवीन संकल्पना दृढमूल होऊ लागली. तरीही स्त्रीवाद किंवा फेमिनिझम ही मूलतः आपल्याकडे रूजलेली किंवा आपण निर्माण केलेली कल्पना नाही. पाश्चात्यांकडून आपण ती आयात केलेली आहे”^१

१९६० नंतरचा कालखंड हा चळवळीनी भरलेला कालखंड आहे. अर्थात यामागे मध्ययुगात घडून गेलेली भक्ती चळवळ, ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर गतिमान झालेली प्रबोधन चळवळ आणि चा चळवळीच्या समांतरतच सुरू असलेली स्वातंत्र्याची चळवळ या चळवळीची पार्श्वभूमी आहे. १९६० नंतर मराठी साहित्यात अनेक बदल घडून आले. १९६० नंतर मराठी साहित्य खऱ्या अर्थाने उपेक्षितांचे जीवन चित्रण करणारे आणि उपेक्षितांच्या वेदना प्रभावीपणे मांडणारे साहित्य ठरले. दलित, ग्रामीण आदिवासी, जनवादी, ख्रिश्चन, मुस्लीम, स्त्रीवादी अशा अनेक विचारधारा मराठी साहित्याला येऊन मिळाल्या. स्त्रीवादी चळवळीने स्त्री जीवन विषयक अनेक प्रश्नाविषयी संघर्ष केला. स्त्रियांना एक व्यक्ती म्हणून समाजात समान अधिकार मिळावा, प्रतिष्ठा मिळावी हा या चळवळीचा मुख्य उद्देश आहे. स्त्रीकडे बघण्याचा सामाजिक दृष्टीकोन बदलला पाहिजे हे या चळवळीचे मागणे आहे. स्त्रीवाद ही केवळ सैद्धान्तिक पातळीवरची चर्चा नसून ही चर्चा प्रत्यक्षात उतरवून समाजात बदल घडवून आणण्याचे आव्हान स्त्रीवादासमोर आहे. “स्त्रीवादी चळवळ ही मानव मुक्तीची चळवळ आहे. महाराष्ट्रात झालेले दलित चळवळीतून ज्याप्रमाणे दलित वर्गाचे आत्मभान जागृत झाले आणि त्यांनी आपल्या मानवी अधिकाराची ओळख पटली त्याच पद्धतीने स्त्रीवादी चळवळीतून ही स्त्रियांचे आत्मभान जागृत होणे आणि त्यांनी आपल्या मानवी अधिकाराची ओळख पटणे अभिप्रेत आहे.”^२

१९८० नंतर स्त्रीवादी प्रवाहाच्या पाऊलखुणा स्पष्टपणे दिसू लागल्या. ज्या-ज्या प्रमाणात स्त्रिया सुशिक्षित होऊन व्यावसायिक क्षेत्रात अधिक संख्येने उतरत आहे. तसतसे त्यांचे व्यक्तिभान व आत्मभान अधिकाधिक जागृत होत आहे. वर्षानुवर्षांच्या आपल्या वरील अन्यायाची त्यांना जाणीव होत आहे. या संदर्भात अश्विनी धोंगडे लिहतात. “१९६० नंतर स्त्रियांच्या वेगवेगळ्या प्रश्नांना उठाव मिळाल्याचे दिसते, कारण या

काळानंतर स्त्रियांचे जीवन वेगाने बदलू लागले व जीवनातील वेगवेगळ्या विसंगती स्त्रियांना जाणवू लागल्या आणि या विसंगतीतून स्त्रिया स्वतःला प्रश्न विचारू लागल्या, मी कोण ? घरसंसार यातच माझ्या जीवनाची इतीश्री आहे का ? 'आदर्श स्त्री' च्या मी निर्माण केलेल्या सापळ्यात मीच अडकून पडले आहे का ? माणूस म्हणून माणसासारखं जगावसं वाटणं अपराधीपणाचं आहे का ? भोवतालचे बदल जग आणि पारंपारिक प्रतिमतेतील जुनी स्त्री यांच्यातला प्रचंड विरोधाभास स्त्रियांना डिवचू लागला. पुरुषाइतकीच स्त्रीलाही स्वतःची ओळख पटणे, स्वतःचा विकास, स्वतंत्रता याची जरूरी भासणे, निर्मितीच्या कार्यातील सक्रिय सहभागाची जरूरी वाटणे, स्वतः पलीकडे जाऊन मानवी हेतूसाठी ती करणे आपल्या दारावरून जग पुढे जात असता आपण घरातील विक्रयपणे बसून त्याच्याकडे पाहात राहणे ही घोर आत्मवंचना आहे याचा साक्षात्कार होणे या गोष्टीची प्रखरपणे होणारी जाणीव स्त्रियांना स्त्रीवादी होण्यासाठी प्रवृत्त करते. 'मी कोण'? या भयानक प्रश्नांपासून 'मला काय हवे ते मी होऊ शकते' या आत्मविश्वासापर्यंतचा प्रवास हा स्त्रीवादाकडे नेणारा आहे. आपलं दुय्यमत्व ही समाजाने हेतूतः केलेली ती आहे. पुरुषाइतक्याच आपणही महत्त्वाच्या व्यक्ती आहोत व समाजाच्या मध्य प्रवाहात येऊन आपल्या सर्व क्षमतांचा वापर करण्याची ताकद आपल्यामध्ये आहे याचा साक्षात्कार जसजसा होत गेला तसतशा बायका स्त्रीवादी होत गेल्या''^३

“नवरा, मुले यांच्यासाठी जगण्यात माणूस म्हणून स्वतःसाठी जगणे हा विचारही अपराधीपणाचा वाटू लागला. शारीरिक गरजांपलीकडे आपली काही मानसिक भूक आहे आणि तिचा प्रचंड कोडमारा आपणच निर्माण केलेल्या स्त्रीत्वाच्या सापळ्यामध्ये होतो आहे. या विचारांच्या जाणीवेने स्त्री आपला मार्ग आपणाहून शोधण्याची खटपट करू लागली. यातूनच आपल्या 'स्व' ची ओळख स्व-तंत्राची आत्यांतिक गरज आणि स्वायत्तेची नैसर्गिक जरूरी याकडे स्त्रियांचा प्रवास सुरू झाला. सामाजिक व राजकीय घडामोडीमध्ये स्त्रियांच्या क्रियाशील सहभागाची मागणी केली जाऊ लागली. 'स्त्री' म्हणून आपल्यावर लादलेल्या भूमिकांना नकार देण्याची हिंमत स्त्रियांमध्ये येऊ लागली. विवाह संबंधांना आलेले फाजील महत्त्व, त्यातील स्त्रीची संपूर्ण शरणा गतीची भावना, आईपणाला मिळणारे नैतिक मूल्य, 'सेक्स सिंबल' म्हणून स्त्रीकडे पाहण्याची वृत्ती या गोष्टी मधील ढोंगीपणाला स्त्रियांनीच आव्हान दिले व पुरुषांप्रमाणेच केवळ माणूस म्हणून जगण्याची आपली आंतरिक ओढ कृतीतून व्यक्त करायला सुरुवात केली. ह्या माणूसपणाची जाणीव होणे व ते मिळविण्यासाठी लढा देणे ही स्त्रीवादी विचारांची पार्श्वभूमी आहे व तिची मानसिक तयारी झाल्यानंतर स्त्रीवादी भूमिका ही आकार घेऊ लागते.'"^४

स्त्री पुरुष समानतेचा मुद्दा मध्यवर्ती ठेऊन एकुणच विश्वातील मानवांच्या संबंधांचा पुनर्विचार करणे हा स्त्रीवादाचा पाया आहे. समाज व्यवस्थेत वेगवेगळ्या पातळीवर मानवाचे सातत्याने शोषण होत असते त्या शोषणाचा विशेषतः स्त्रीच्या शोषणाचा गांभीर्याने विचार करणे हे स्त्रीवादाचे मुळ स्वरूप होय.

“स्त्रीवादाच्या सुसुत्र मांडणीला ज्या ग्रंथाचा तत्त्वज्ञानात्मक असा आधार लाभला तो ग्रंथ म्हणजे सीमान-द-बोव्हा ह्या लेखिकेचा 'द सेकंड सेक्स' हा ग्रंथ होय. या ग्रंथात लेखिकेने समकालीन स्त्रियांच्या स्थितिगतीचे अतिशय वस्तुनिष्ठ पद्धतीने चित्रण केले आहे. स्त्रियांच्या वाट्याला येणारा दुय्यमपणा, समाजाकडून दिली जाणारी वागणूक, लहानपणापासून स्त्रियांकडे पाहण्याची विशिष्ट दृष्टी या संबंधीचे लेखिकेचे निरीक्षण अत्यंत सुक्ष्म आणि सडेतोडपणाचे होते. ज्या संस्कृतीने आणि समाज व्यवस्थेने हे दुय्यमपण तिच्यावर लादले त्यावर आपल्या ग्रंथाद्वारे तिने अगदी जोराचा हल्ला चढविला. तिची सर्व मते उत्तम निरीक्षणावर व संशोधनावर

आधारीत असल्यामुळे ती अतिशय बिनतोड होती. या ग्रंथाचा प्रसारामुळे प्रारंभी अवघ्या विश्वात अतिशय खळबळ उडाली असली तरी या समाजात सुशिक्षित होत जाणाऱ्या स्त्रियांना समानतेच्या पातळीवर येण्यासाठी या ग्रंथाद्वारे अतिशय मौलिक स्वरूपाची प्रेरणा लाभली. हा मूळ ग्रंथ व त्यावर अनेक टीकाकारांनी केलेली भाष्ये ह्यामुळे प्राथमिक पातळीवर का होईना आजच्या स्त्रीवादाची आणि त्यासंदर्भात करावयाच्या पुढील कार्यवाहीची अतिशय अनुकूल अशी पार्श्वभूमी निर्माण झाली.”^५

“स्त्रीच्या म्हणून असलेल्या मानल्या गेलेल्या भूमिकांना नकार देणे, स्त्रीच्या दुय्यमत्वाचा धिक्कार करून समानतेची मागणी करणे, आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव होणे व या अन्यायाला साहित्यातून वाचा फोडणे, सामाजिक निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांच्या सहभागाची मागणी करणे, स्त्रीच्या समजलल्या जाणाऱ्या जुन्या प्रतिमांना आव्हान देणे, केवळ देवी वा शारीरिणी ही भूमिका सोडून आपल्या माणूसपणाची भूमिका स्वतः प्रयत्नपूर्वक स्वीकारणे व इतरांशी झगडून त्यांना स्वीकारायला लावणे, सामाजिक मुख्य प्रवाहात सामील होणे आणि या सर्वांचा अर्थ पुरूषी बनणे नव्हे तर आपल्या शारीरिक वैशिष्ट्यसकट आपले वेगळेपण टिकवणे या विविध दृष्टीकोणातून साहित्यामध्ये स्त्रीवाद प्रकट होऊ शकतो”^६ “स्त्रीवाद म्हणजे दुसरं तिसरं काहीही नसून स्त्रीला व्यक्तीसारखं जगू द्या. तिच्याकडे सन्मानाने बघा, तिलाही एक मन आहे, तिच्याही काही भावना आहेत, ती आदरास पात्र आहे आणि तीही हाडामासाची एक व्यक्ती आहे, तिचेही काही अधिकार आहेत, ते आपण मान्य करायला हवेत. बस हाच स्त्रीवाद आहे. स्त्रीवादी जाणीव म्हणजे एकच एक साचा अथवा एकाकार नसतो. इतिहासाच्या भिन्न टप्प्यांवर विविध परिपेक्ष्यातून स्त्रीवादी भान घडत असते. स्त्री पुरूषांनी स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून सन्मानाने जगण्यासाठी केलेले पुनर्विचार आणि पुनर्रचना म्हणजे स्त्रीवाद”^७

“स्त्रीवाद स्वतः बदल प्रत्येक स्त्रीला बोलायला शिकवतो. तो स्त्रीला तिच्यावर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव करून देतो आणि त्याविरुद्ध संघर्ष करायला प्रेरणा देतो. स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रियांच्या अंतर्मनात दबलेल्या उर्मीना वाचा फोडणे आहे.”^८

अरूणा सबाणे या संदर्भात लिहितात. “स्त्रीवाद म्हणजे काय ? तो काय पुरूषवर्गाविरुद्ध केलेला बंडावा आहे? तो काय पुरूष वर्गाविरुद्ध केलेला दिखावा आहे ? तो काय स्त्रीवर्गास दिलेला अनिर्बंध स्वातंत्र्याचा, सम्यक समतेचा जाहिरनामा आहे ?

नाही !

स्त्रीवादी विचार हा मानवतेच्या स्वातंत्र्याचा आविष्कार आहे. स्त्रीवादी विचार हा सांस्कृतिक आविष्कार आहे. प्रत्येक स्त्रीने स्वतःच्या ‘घडणीकडे’ चिकित्सकपणे पाहिले पाहिजे.

स्त्रीवाद महत्वाचा आहेच, स्त्री इतकाच पुरूषवर्गासाठीही.

स्त्री आणि पुरूष ही निसर्गाने निर्मिलेली दोन मनोहर रूपे आहेत. स्त्री आणि पुरूष ह्यांच्या आत्मविकासाला जे जे उचित ते ते सारे स्त्रीवादी विचार प्रणालीत अनूस्यूत आहे.”^९

स्त्रीवाद ही एक राजकीय जाणीव आहे. ती परिवर्तनवादी जाणीव आहे. या जाणिवेतून स्त्री पुरूष दोघेही परिवर्तित होतील, स्त्रीवाद, स्त्रीमुक्तवाद, स्त्रीस्वातंत्र्य या संज्ञा एकमेकांच्या जवळपास जाणाऱ्या आहेत.

‘स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य’ या लेखात डॉ. संध्या अमृते म्हणतात, “मानव म्हणजे पुरूष आणि स्त्री हे त्याचे उपांग या विचाराला छेद देणारे, त्याबद्दल प्रश्न निर्माण करणारे, त्यातील जटिलता, व्यामिश्रता,

धुसरता व्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य. स्त्रीच्या जगण्याच, असण्याचा, होण्याचा, तिच्या स्वअस्तित्वाच्या भानाच्या समग्रतेचा, तिच्या आत्मबोधाच्या व आत्मशोधाच्या विकासाचा प्रवास व त्याचा शोध घेणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य’^{१०}

मराठी साहित्यात १९७५ पासून स्त्रीवादी साहित्य, स्त्रीवादी कविता इ. संकल्पना रूढ होऊ लागल्यात. यापूर्वी किरकोळ प्रमाणात का होईना पण जवळ जवळ ७०० वर्षापूर्वी पासून मुक्ताबाई, महदंबा सारख्या काही स्त्रियांनी अभंग, ओवीच्या रूपात लेखन केल्याचा उल्लेखही त्यांनी केला. नंतरच्या काळात सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, बहिणाबाई यांनी नंतर मालतीताई बेडेकर, दुर्गा भागवत पासून तर इंदिरा संत, शांता शेळके, पद्मा गोळे, शिर्ष पै अशा अनेकांनी आपले योगदान मराठी साहित्याला दिले आहे.

स्त्रीवादाला सामाजिक उत्थानांच्या इतर चळवळींचे योगदान लागल्यामुळे मूळ स्त्रीवादाचे उदारमतवादी स्त्रीवाद, मार्क्सवादी, स्त्रीवाद, कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद, अस्तित्ववादी स्त्रीवाद, असे पंथ आणि उपपंथ तयार झालेले आढळून येतात. त्याचप्रमाणे विशिष्ट देशांची सामाजिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमीतील भिन्नता लक्षात घेऊन अमेरिकन स्त्रीवाद, फ्रेंच स्त्रीवाद, भारतीय स्त्रीवाद अशी देश-प्रदेश पातळीवरील वर्गवारी देखील दिसते.

“स्त्रीवादाने स्त्रियांबरोबर पुरुषांनाही स्त्रियांबद्दल पुन्हा विचार करायला प्रवृत्त केले आणि स्त्री म्हणजे केवळ शरीर नव्हे तर त्या शरीराच्या इच्छा, आकांक्षा आणि अहम यांचा विचार व ऐतिहासिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमी वरील स्त्रीचे प्रतिनिधित्व याची जाणीव करून दिली’^{११}

स्त्री केवळ शोभेची बाहुली किंवा केवळ एक घरकाम करणारे यंत्र नसून ती आपल्या स्वतःची स्वतंत्र अस्मिता असणारी आणि जोपासणारी व्यक्ती आहे. या विचारातूनच आज वाङ्मय प्रांतात जुन्या पुरुषसत्ताक मूल्यांचा उपहास होऊन स्वातंत्र्य आणि समता या तत्वांच्या आधारावर नवी स्त्री पुरुष संबंधाची उभारणी होत आहे. त्यामुळे वाङ्मयाचे क्षेत्र ज्याप्रमाणे विशाल आणि व्यापक हेत आहे त्याचप्रमाणे ज्या स्त्रीवादाच्या जाणिवेमुळे नव्या समाजरचनेचे स्वप्न साकार होण्याच्या दिशेने समजाची वाटचाल सुरू झालेली आहे. हे देखील स्त्रीवादाचे एक अपूर्ण यश समजावयास हरकत नसावी. या संदर्भात अंजली सोमण म्हणतात, “स्त्रीवाद ही सामाजिक परिस्थितीतून उद्भवलेली विचारसरणी आहे. स्त्रीवादाच्या मूलभूत संकल्पना आता तत्त्वतः मान्य झालेल्या आहेत. सामाजिक परिस्थिती जसजशी बदलेल तसतसा स्त्रीवादाचा संकल्पना व्यूह बदलत जाण्याची विशेषतः त्यांच्या कक्षा बदलत जाण्याची शक्यता आहे. या बदलत्या कक्षानुसार उद्या कदाचित स्त्रीवादाची मराठी साहित्यातील प्रतिबिंबेही बदलत जातील.”^{१२}

“१९७५ नंतर स्त्रीवादी चळवळीत जे नवे मूल्यभान निर्माण झाले त्याला खतपाणी घालण्याचे महत्त्वपूर्ण काम स्त्रीवादी नियतकालिकांनी केले. स्त्री प्रश्नांचा समग्र विचार करून स्त्रियांचे प्रश्न बौद्धिक पद्धतीने आग्रहपूर्वक मांडण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रीवादी, स्त्रीवादी चळवळ तसेच स्त्रीवादी साहित्य आणि समीक्षा याविषयी प्रभावी मांडणी या नियतकालिकांमधून झाली. चळवळीत काम करणाऱ्या स्त्रियांची मते जाणून घेण्यासाठी या नियतकालिकांचा उपयोग झाला. मराठीतील स्त्रीवादी नियतकालिकांचा आढावा घेतल्यास, बायजा-सौदामिनीराव, प्रेरक ललकारी-शारदा साठे, महिला आंदोलन पत्रिका-मिनाक्षी साने, मिळून साऱ्याजणी-विद्या बाळ, प्रतिबिंब-प्रतिमा कुलकर्णी, आम्ही मैतरणी-मीनाक्षी मून, डॉ. निलम गोन्हे-आम्ही स्त्रिया-सुमन बंग-सखी, स्त्री उवाच हे वार्षिक यासारखी स्त्री प्रश्नांना प्रधान्य देणारी नियतकालिके मराठीत

निर्माण झाली. या सगळ्या नियतकालिकांचे वैशिष्ट्य म्हणजे सर्व नियतकालिकांच्या संपादकपदी स्त्रिया आहेत. चळवळीत काम करणाऱ्या अनेक स्त्रियांनी या नियतकालिकांमधून स्त्री प्रश्नांचे विचारमंथन केले आणि स्त्रीवादाचे विविध आयामही स्पष्ट केले. स्त्रियांच्या मूलभूत गरजांपासून स्त्रीवादाच्या सैद्धान्तिक मांडणी पर्यंतचे लेखन नियतकालिकांमधून झाले. स्त्रीवादी साहित्याची वेगळी वैशिष्ट्ये विशद करण्यासाठी मदत झाली. एकंदरीत पारंपरिक पुरुषसत्ताक विचारप्रणालीला छेद देऊन स्त्रीवादी मानवतावादाचा अंगीकार करून नवसमाज निर्मितीची स्वप्ने या नियतकालिकांनी बघितली’^{१३}

कविता, आत्मचरित्र, कथा, कादंबरी यांच्या माध्यमातून स्त्रियांनी आपल्या दुःख वेदनांना वाचा फोडण्यास सुरुवात केली. स्त्रीलाही मन आहे, भावना आहेत. तिचे प्रश्न आहेत, अनुभव आहेत, मैत्रीची ओढ आहे याचा जराही विचार पुरुष कवींच्या काव्यात कुठे उमटला नाही आणि आश्चर्य म्हणजे स्त्री कवींनीही आपली ‘स्त्री’ एवढीच प्रतिमा मान्य करून आपल्या अनुभवांचे आविष्करण केले. यात पहिल्या सन्माननीय अपवाद म्हणजे मलिका अमर शेख, दलित काव्याने मराठी साहित्याला जे कान्तीकारी नवे वळण दिले त्याचे प्रतिसाद मलिकाच्या काळात समर्थपणे उमटले. ‘वाळूचा प्रियकर’ या काव्यसंग्रहाने मराठीत प्रथमच स्त्रीचं अनाम दुःख वेशीवर टांगणारी कविता लिहली. शहरीकरण नं बकाल झालेलं आयुष्य, दारिद्र्य, शरीर माध्यमातून प्रकट होणारे हुंकार आणि स्त्रियांच्या आयुष्याची झालेली दैना शहरी स्त्रीचं खरं जगणं दाखवणारी होती. तर नीरजा यांच्या ‘निरन्वय’ या काव्यसंग्रहात शरीरच कोडे होणाऱ्या पांचालीच्या दुःखातून स्त्रियांची ‘खास’ दुःखे कविता मधून व्यक्त केली. तर अश्विनी धोंगडे यांच्या ‘स्त्रीसुक्त’ या काव्यसंग्रहातून प्रथमच शहरी जीवनातील मध्यमवर्गीय स्त्रीच्या जीवनातील विविध भूमिकांना आणि तिच्या प्रश्नांना वाचा फोडली. गतीचा कायदा पाहणारी लोकल प्रवासी स्त्री, स्वतःच्या स्त्रीत्वाचा वापर करून फायदे मिळवणारी स्त्री, यंत्रवत झालेली स्त्री, गृहिणीच्या भूमिकेत स्वतःला वजा करून जपणारी स्त्री, कुटुंबाच्या गराड्यात राहूनही मानसिक एकाकीपणा सहन करणारी स्त्री, जाहिरातीतून स्वतःला विकणारी स्त्री इत्यादी जीवनाच्या अनेक अंगांनी स्त्री जीवनाचा विचार करणारा हा पहिला स्त्रीवादी काव्यसंग्रह म्हणता येईल.

आत्मचरित्र या वाङ्मय प्रकारात स्त्रियांची परंपरा मोठी आहे. समग्र आत्मचरित्राचा आढावा घेतांना स्त्रियांची समाजातील दबलेली प्रतिमा चटकन नजरेत भरते कारण बरीचशी आत्मचरित्रे ही त्या—त्या लेखिकांची चरित्र नसून प्रामुख्याने त्यांच्या नवऱ्यांची चरित्र आहेत तर पतीवर आंधळी श्रद्धा व भक्ती न ठेवता डोळस प्रेम करणाऱ्या शीलवतीबाई केतकर यांचे ‘मीच हे सांगितले पाहिजे’ मध्ये दिसते तर बुद्धीवादी परंतु पारंपरिक स्त्रीचे दर्शन बाया कर्वे यांच्या ‘माझे पुराण’ मध्ये आहे. व्यक्ती जीवनाची संसारात होणारी घुसमट, स्त्रीने आपल्यापरीने त्यातून शोधलेला मार्ग यातून स्त्रीची व्यक्तिवादाकडे सुरू झालेली वाटचाल ‘अजून चालतेची वाट’ आनंदीबाई विजापूरे व ‘पानाझाडचे फुल’ आशा सावे यांच्या आत्मचरित्रातून दिसून येते तर नाट्य व सिनेमाक्षेत्रातील अभिनेत्या स्त्रियांनी या क्षेत्रात होणारी स्त्रीची दडपणूक किंवा खेळलं जाणारं राजकारण माधवी देसाई यांच्या ‘नाच ग घुमा’ यात दिसून येते. मराठी स्त्री जितपत मुक्त वा बद्ध आहे, जितपत अवलंबून वा स्वतंत्र आहे. तिला आपल्या ‘स्वतःचे’ जितपत भान आहे तितपत प्रतिनिधिक लिखाणतून ते उमटले आहे. मात्र करिअर करणाऱ्या, संघर्षाहून स्वतःला शोधणाऱ्या, बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत स्त्री म्हणून ज्यांच्या सामर्थ्याची कसोटी लागली अशा स्त्रियांचे दर्शन आत्मचरित्रातून घडलेले नाही पण पुढील काळात स्त्रीवादी म्हणावी अशी आत्मचरित्रे निर्माण होतील अशी आशा करता येईल. तर कथा—कादंबरीच्या क्षेत्रात विभावरी शिरूरकरांपासून आधुनिक स्त्रीच्या व्यथा कथारूपाने पुढे आल्यानंतर अनेक कथालेखकांनी स्त्रीच्या घुसमटीला

आपल्या कथांमधून वाचा फोडली. इतरांनी व्यापारी पद्धतीने लेखन करून स्त्रीची अवास्तव प्रतिमाच समाजापुढे आणली तर खऱ्या अर्थाने उच्च मध्यमवर्गीय स्त्रीचं संघर्षाचं जीवन आशा बगे, सानिया, अंबिका सरकार, प्रिया तेंडूलकर, गौरी देशपांडे यांच्या कथा कादंबऱ्यातून पुढे आले. 'एकंदरीत पाहता आपल्या समाजातील स्त्री मानसिकरित्या अजून दुबळी आहे. तिच्यावर पारंपारिकतेचा व अंधश्रद्धांचा जोरदार पगडा आहे. त्यागाच्या खोऱ्या कल्पनांना ती अजून चिकटून आहे, प्रेम भावनेच्या अतिरेकी कल्पनांनी व्यक्तित्वाविषयीच्या तिच्या जाणीवा बोथट झालेल्या आहेत, आहे त्या परिस्थितीत सुख शोधण्याची तिची तडजोडीची वृत्ती आहे. मुलांचा जन्म व संगोपन, घरकाम व अर्थाजन या तिहेरी जबाबदारी खाली ती पुर्ण वाकून गेली आहे, आपले दुःख हे शोधामुळे व दास्यत्वामुळे आलेले आहे ही जाणीव तिला नाही, प्रेम करवून घेण्यातली सुरक्षितता तिला स्वतःच्या अवलंबीपणाच्या भावनेपासून दूर ठेवते असे म्हणता येईल पण तरीही परिवर्तनाच्या नव्या काळाची नांदी वाजू लागली आहे असे म्हणण्याइतकी आशादायक स्थितीही एका बाजूला निर्माण होऊ लागली आहे. स्त्रीवादी साहित्याचे स्थान हा नवा समाज निर्माण करण्यात अधिक महत्वाचे असेल.'^{१४}

संदर्भसूची :

- शरणकुमार लिंबाळे, 'मराठी वाङ्मयातील नवीन प्रवाह', दिलीपराज प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे, पृ.क्र. ९०
- डॉ. वंदना महाजन, 'स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य', विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २०१३ पृ.क्र. १०.
- अश्विनी धोंगडे, 'स्त्रीवादी समीक्षेचे अंतरंग', विजय प्रकाशन, नागपूर २००८, पृ.क्र. ६३.
- शरणकुमार लिंबाळे, 'मराठी वाङ्मयातील नवीन प्रवाह', दिलीपराज प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे, पृ.क्र.९१.
- डॉ. शरयु तायवाडे, डॉ. राजेंद्र वाटाणे, डॉ. कोमल ठाकरे, संपा. 'ग्रामीण, दलित आणि स्त्रीवादी साहित्य, प्रथमावृत्ती २०१४, पृ.क्र. १५६.
- त्रैतव पृ.क्र. ९९.
- अरूणा सबाणे, 'स्त्रीवाद : एक दृष्टीक्षेप', आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २००९, पृ.क्र. ६.
- उणि, पृ.क्र. २२.
- त्रैतव पृ.क्र. मलपृष्ठ.
- उणि पृ.क्र. १६-१७.
- श्यामल मुजुमदार, 'समीक्षेची क्षितिजे', विजय प्रकाशन, नागपूर २००८, पृ.क्र. ६७.
- अरूणा सबाणे, 'स्त्रीवाद : एक दृष्टीक्षेप', आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २००९, पृ.क्र. १५९-१६०.
- डॉ. वंदना महाजन, 'स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य,' विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती पृ.क्र. ३७.